

contemporanis. L'ús d'aquestes fonts per part de Ramon Martí demostra, entre altres coses, el seu coneixement profund d'autors jueus contemporanis.

El darrer article, «Translating Ramon Martí's 'Pugio fidei' into Castilian» (p. 241-259), signat per Alexander Fidora i Eulàlia Vernet i Pons (UAB), transcriu i estudia fragments bíblics (1Re 12,28; 2Re 17,16-20) traduïts al castellà en el còdex del *Pugio fidei* conservat a la Biblioteca Geral da Universidade de Coimbra (de mitjan segle XIV), f. 2r-v (reproducció d'aquest foli a les pàgines 258-259; i ampliació dels versets traduïts al castellà al lloc on és analitzat cada fragment). L'anàlisi d'aquests fragments i la comparació amb altres versions castellanques de la Bíblia (Escorial, I i 3 = E3; i l'anomenada «Bíblia de Ferrara» = f) permeten als autors arribar a la conclusió següent (p. 256):

The philological analysis of the six Castilian verses of the Books of Kings in the Coimbra manuscript of Ramon Martí's *Pugio fidei* shows that these go back to a medieval Castilian Bible with a non-linear transmission traces of which survive, among others, in E3 and f [...]. The inclusion of this Jewish Romance Bible in the Coimbra manuscript of the *Pugio fidei* reinforces the hybridity of Ramon Martí's work, as a Christian anti-Jewish polemic based on Jewish sources, which are here presented in a Jewish vernacular rendering.

L'índex de referències bíbliques, de manuscrits i d'antropònims completa el volum.

Felicitem els editors i els autors per aquests treballs. I els desitgem que trobin tota mena de forces, suports i recursos per poder portar a bon terme un projecte tan ambiciós, valuós i rellevant com l'edició del *Pugio fidei*.

Per acabar, direm que el llibre es pot consultar o descarregar de franc al repositori digital de la UAB: https://ddd.uab.cat/pub/llobres/2017/183594/OE_ExSch8_PugioFidei_Final.pdf.

JAUME MENSA I VALLS
Universitat Autònoma de Barcelona
Institut d'Estudis Catalans
jaume.mensa@uab.cat

Ulisse CECINI; Eulàlia VERNET (ed.). *Studies on the Latin Talmud*. Bellaterra: Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, 2017. 197 p.; 23 cm. ISBN 978-84490-7253-6. (Documents; 113)

Es tracta d'una col·lecció d'articles —corregits i augmentats— que foren presentats al 51è Congrés Internacional d'Estudis Medievals (maig 2016,

Western Michigan University, Kalamazoo, Mich., EUA) i al 23è Congrés Internacional Medieval (juliol 2016, University of Leeds, RU). S'inicia amb l'article il·luminador d'Alexander Fidora sobre el lloc que ocupa la versió llatina en la polèmica antijueva medieval; hi aprofundeix en el que havia publicat abans el mateix autor, que dirigeix el grup d'investigadors per a l'edició crítica del text llatí talmúdic intítulat *Extractiones de Talmud*. En subratllem la seva aportació sobre una de les versions de l'obra (l'anomenada *Seqüencial*): es troba en els manuscrits *P, Z, W, G, C* i bé podria ser el resultat directe de l'ambient més tolerant creat per la intervenció d'Innocenci IV, que demana una revisió de la condemna del Talmud que havia tingut lloc anys abans (p. 19-21). L'estudi de Fidora enquadra bé els articles que seguiran i el lloc ocupat per les *Extractiones* dins de la història i la literatura antitalmúdica en l'edat mitjana.

Segueixen articles interessants, com ara el d'Ulisse Cecini sobre els elements polèmics de la traducció llatina del Talmud: «Looking for polemical argument: A closer look into the Latin translation of the Talmud, *Extractiones de Talmud* (c. 1244-45)» (p. 43-55). Inicia el seu article resumint amb claredat les dades històriques: el 1239, el convers Donin va fer un escrit que acusava el Talmud de blasfèmia contra el cristianisme i que fou enviat al papa Gregori IX. Conseqüentment té lloc a París una controvèrsia pública —amb diferents fases— entre rabins i diversos teòlegs cristians sobre la base dels 35 articles de Donin (encara que hi ha una altra visió de la controvèrsia, la de H. J. Hames). Així, hi ha una primera condemna i crema del Talmud en els anys 1240-1242. Cap al 1244, i a requesta d'una delegació de la comunitat jueva de França a Roma, té lloc la petició feta pel nou papa Innocenci IV al seu legat a França de revisar la qüestió, cosa que porta a una segona condemna el 1248. És per aquesta intenció de revisió de la primera condemna que s'escriuen dos mil fragments talmúdics en llatí, les *Extractiones*. La intenció de l'article és subratllar les ànsies polèmiques de l'autor (o autors) i el *modus operandi* de la versió llatina dels fragments de *Sanhedrín*. «El coneixement d'una llengua i d'una cultura (la jueva) no són garantia d'imparcialitat o d'objectivitat», conclou l'autor (p. 55). Aquesta conclusió ve demostrada especialment pels fragments escollits per Cecini. S'ha de subratllar que algunes vegades, quan els traductors transmeten el text extrapolant-lo del seu context talmúdic obvi, tot i fer-ne una versió literal, el lector no copsarà el punt de crítica al judaisme: és que segurament el relat llatí vol remarcar l'arbitrarietat o l'extravagància del contingut. És el que pensa l'autor i ho prova amb dos exemples (p. 49-50); el cas més evident és el de *Sanh* 98b, on R. Hil·lel (que creu que Ezequies fou el Messies) diu: «No hi haurà Messies israelita perquè se'l menjaren (אכלוהו) en temps d'Ezequies [quia

comederunt illum in tempore Ezechiae].» Els traductors, que haurien pogut traduir אכלוהו igualment per «en gaudiren», no ho fan per horroritzar el lector / l'oient. És així i ho trobem moltes vegades.¹ Però en altres ocasions no sembla que les coses es puguin o s'hagin d'interpretar així. A voltes els canvis de la versió semblen procedir d'una actitud més benèvola davant del Talmud.² En altres casos es fa difícil veure la malícia antitalmúdica dels traductors.³

Eulàlia Vernet, en el seu article («Hebrew apax legomena from the Bible in the Latin Talmud: Some comments regarding their textual transmission and their Latin translation», p. 57-75), intenta veure el grau de coneixements lingüístics dels traductors al llatí i les fonts de què se serveixen en les *Extractiones* en els textos profètics i sapiencials (Job i Salm) de l'Esclatúra. Només en un 20 % dels casos aquestes citacions bíbliques (en *Sanh*) difereixen de la traducció de la Vulgata; tant aquí com en l'article de Cecini se subratlla l'alt nivell de coneixement de l'hebreu bíblic i talmúdic dels traductors; s'hi veu també el respecte per la canonicitat i la sacralitat de la Vulgata. La familiaritat amb l'hebreu, els semitismes que persisteixen en la versió llatina, els calcs de l'hebreu i la fidelitat en la versió dels onomàstics rabínics..., tot això porta l'autora a creure que el traductor (o els traductors) treballa a partir d'un text original hebreu talmúdic. E. Vernet deixa oberta la possibilitat que el traductor pugui ser un jueu convers. L'estudi és profund i il·luminador i té en compte les aportacions de la lingüística comparada. Rarament hi ha errors de tipografia o de transcripció (veg. p. 73, lín. 4).

Isaac Lampurlanés estudia la relació entre l'*Excerptum de Talmud* (dos ms.) i les *Extractiones de Talmud* (p. 93-110). L'*Excerptum* apareix com una versió resumida de les *Extractiones* (la versió temàtica); per això l'autor l'anomena *Epítom*. Semblaria a primer cop d'ull haver estat una de les fonts de les *Extractiones*. Les còpies que ens han arribat de l'*Epítom* són dolentes, però permeten concloure que tant els copistes com l'autor no coneixien l'hebreu (p. 95-97).

1. P. ex., en les *Extractiones* traduïnt *Sanh 96a* a propòsit de Gn 14,15: «Divisis sociis, inruit...»; íd. en *Sanh 96a* en la citació d'Is 38,8b; íd. en *Sanh 97a* sobre la ciutat anomenada «veritat», etc.

2. A. Fidora és qui primerament parlà de textos que deuen procedir de l'època i el tarannà d'Innocenci IV: «Textual rearrangement and thwarted intentions. The two versions of the Latin Talmud», *Journal of Transcultural Medieval Studies*, 2/1 (2015), p. 64-65 i 67. Nosaltres entre aquests textos hi posaríem *Sanh 96a*, on R. Judà cita Lv 19,32 («sitis muniti...»); íd. *Sanh 96b-97a* («minorabuntur sapientes magistri...»); íd. *Sanh 97a* en la descripció del qual succeirà al món en un cicle de sis mil anys; íd. *Sanh 97a* citant Is 19,15.

3. P. ex., en *Sanh 96b* a propòsit de Jr 51,9: «de filiis filiorum Naaman...».

L'autor examina també els casos en què l'*Epítom* depèn clarament no de les *Extractiones*, sinó dels 35 articles de Donin (p. 100-104). Sembla que vol ser una nova obra independent i no una mera selecció de passatges coneguts per ell (p. 102): tracta, p. ex., les glosses (les interpretacions de Raixí) com si fossin més importants que el mateix text talmúdic (i per ell ho són), i és més radical i més dur que les *Extractiones* en l'oposició al judaisme (p. 97 i 103-104). En realitat, conclou l'autor, l'*Epítom* és una revisió de les *Extractiones* (versió temàtica), però és una obra nova que ens dona informació addicional sobre les *Extractiones*, encara que no sabem quina és la seva font manuscrita a la qual l'*Epítom* afegeix el seu propi material (p. 110).

Annabel González Flores (p. 77-91) cerca les fonts manuscrites del Talmud Bavli de què s'han servit les *Extractiones*. Després de l'anàlisi d'unes sinopsis (les *Extractiones* tal com es troben en els manuscrits principals: el text del Talmud Bavli, ed. de Vilna,⁴ el ms. de Munic i el ms. de Florència) conclou que els manuscrits de Munic i/o el de Florència⁵ en *B. Mes. 58b* i *Sanh 11a, 35a, 105b* es poden considerar molt propers al manuscrit talmúdic usat per les *Extractiones* (p. 83-85).⁶ Com l'autora remarca, manca un estudi que «intenti reconstruir les fonts plausibles de l'hebreu talmúdic per a aquesta traducció (la de les *Extractiones*)» (p. 91). S'ha d'agrair, doncs, molt el seu esforç.

No podien faltar en una col·lecció com la que ens ocupa uns estudis sobre les glosses de Raixí (Görge K. Hasselhoff i Federico Dal Bo, p. 111-144). L'obra s'acaba amb dos articles interessants sobre les referències al Talmud en els comentaris bíblics d'Andreu de Sant Víctor (Montse Leyra Curiá, p. 145-159) i sobre les citacions del Talmud del franciscà Nicolau de Lira (en *Postilla literalis*) d'Ari Geiger (p. 161-175).

L'obra està ben editada, encara que hom hauria desitjat poder llegir amb més comoditat el text hebreu, amb caràcters un punt més grans. Així mateix, ofereix un bon resum de com estan les qüestions entorn de les *Extractiones*. És del tot necessària per a l'edició crítica de les *Extractiones* i per als interessats en el judaisme medieval.

ENRIC CORTÈS I MINGUILLA
Facultat de Teologia de Catalunya
enriccortesminguella@hotmail.com

4. Segle XIX.

5. Que conté les *Extractiones* com a notes marginals.

6. *Tamid 27b* és una excepció, que, però, es pot fàcilment explicar, diu l'autora.